

Поляк І. П.,

аспірант кафедри української мови

Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

КАТЕГОРІЯ НЕОЗНАЧЕНОСТІ В СИСТЕМІ ФУНКЦІЙНО-СЕМАНТИЧНИХ КАТЕГОРІЙНИХ ОДИНИЦЬ

Анотація. У статті розглянуто функційно-семантичні категорії в інтерпретації сучасних мовознавців. До системи функційно-семантичних категорій української мови зараховано категорію неозначеності, значеннєво-формальна спеціалізація якої пов'язана з узагальненою семантикою невізначеного, неконкретизованого, неточного вияву кого- або чого-небудь, кількісних, темпоральних, локативних та ін. ознак. В українській мові вказана категорія реалізована спеціалізованими (центральною) та неспеціалізованими (вторинними, периферійними) морфологічними одиницями.

Ключові слова: граматики, функційно-семантичне поле, функційно-семантична категорія, категорія неозначеності.

Постановка проблеми. Дослідження семантичного потенціалу мовних одиниць, а також студіювання категорійної системи з огляду на закарбовану в її структурі глибинність і сукупність закріплених за конкретними лексичними й граматичними значеннями первинних та вторинних функцій дає змогу створити типологію своєрідних узагальнених лінгвістичних понять. Попри те що порушене питання по-різному розв'язують у мовознавстві, все ж видається доцільним звернути увагу на дві важливі його інтерпретації. Насамперед, зацентруємо увагу на спільності цих концепцій: їхні прибічники описують різноманітні лінгвістичні явища, згрупувавши на певній семантичній основі (йдеться, передусім, про семантику граматичну) різнорівневі засоби їхнього вираження. Дослідження крізь призму значеннєвості становить основу виділення функційно-семантичної категорії як складника функційно-семантичного поля, з одного боку, та як самостійної, невідповідної лінгвістичної величини – з іншого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему функційно-семантичних полів та їхніх складників – функційно-семантичних категорій – опрацювали О.В. Бондарко [2; 11], М.В. Всеволодова [6], І.Р. Домрачева [8] та ін. Як незалежні, невідповідні величини вказані категорійні одиниці охарактеризовано в працях І.Р. Вихованця [4], Т.П. Ткачука [13], І.М. Кучмана [10], О.О. Сікорської [12] та ін. Але при вказанні значний науковий доробок, функційно-семантична категорія неозначеності ще не була об'єктом особливого студіювання, переважно її розглядають фрагментарно в контексті дослідження інших лінгвістичних явищ; досі не визначено її чітких кваліфікаційних принципів аналізу, що й засвідчує актуальність порушеної проблеми.

Формування мети статті. Мета статті – розглянути функційно-семантичні категорії в інтерпретації сучасних мовознавців, описати систему поглядів на їхній статус, з'ясувати обсяг та місце категорії неозначеності в категорійній системі української мови, вирізнити сукупність її кваліфікаційних параметрів.

Виклад основного матеріалу. Функційно-семантичні категорії в площині підпорядкування ємнішому лінгвістич-

ному явищу – функційно-семантичному полю – розглядає О.В. Бондарко. За спостереженнями науковця, «кожне поле містить систему типів, різновидів і варіантів певної семантичної категорії, співвідносної з різноманітними формальними засобами їхнього вираження» [2, с. 11]. Хоч лінгвіст і висловлює сумніви стосовно точної кількості функційно-семантичних полів, проте очевидним вважає той факт, що «система ФСП (функційно-семантичних полів. – І. П.) повинна охоплювати всі основні семантичні категорії, що перебувають у підпорядкуванні граматики» [2, с. 33]. Концепція О.В. Бондарка знайшла продовження в низці інших лінгвістичних праць. На його теоретичних постулатах ґрунтується теорія М.В. Всеволодової, яка вважає доцільним оперування обома лінгвістичними поняттями: і «функційно-семантичне поле», і «функційно-семантична категорія». За спостереженнями дослідниці, функційно-семантичні поля, що можуть мати у своїй структурі мікрополя, відповідно до засобів експлікації певних узагальнених значень організовані за функційно-семантичними категоріями [6, с. 41].

Деякою мірою з поданими перегукуються міркування І.Р. Домрачевої, яка, розв'язуючи питання функційної граматики та кореляції понять *функційно-семантичне поле та функційно-семантична категорія*, зазначає: «Центральними є поняття ФСК (функційно-семантичної категорії. – І. П.) як мовної категорії і поняття ФСП (функційно-семантичного поля. – І. П.), ядром якого є функціонально-граматична категорія» [8, с. 107]. І далі: «ФСП – це особлива двобічна єдність (змістовно-формальна), що охоплює конкретні засоби мови з усіма особливостями їх форми та змісту; дещо ширша реалія, ніж ФСК, що співвідноситься з ФСП як родове поняття з видовим» [8, с. 107].

Більшою мірою нам імпонують дослідження, в яких функційно-семантичні категорії охарактеризовано як самостійні, не підпорядковані іншим лінгвістичним величинам. В українському мовознавстві з поміж двох понять – «функційно-семантичне поле» та «функційно-семантична категорія» – І.Р. Вихованець надає перевагу другому, кваліфікуючи його як основне для категорійної граматики української мови [4]. Звичайно, науковець жодним чином не прагне цілком спростувати концепцію функційно-семантичного поля, яку в російському мовознавстві докладно опрацював О.В. Бондарко та його послідовники, проте, переглянувши її, а також керуючись надбанням зарубіжних лінгвістів – представників функційної граматики школи (С. Діка, Ш. Баллі, Є. Куриловича та ін.), намагається внести корективи, певною мірою вдосконалити її.

Лінгвістика кінця ХХ – початку ХХІ ст. засвідчує кардинальні зміни в переосмисленні статусу, структури, діапазону кваліфікаційних параметрів мовних одиниць і категорій, що не викликає жодних сумнівів, адже, як і будь-яка інша наука, вона має здатність змінюватися, розширює обсяг свого дослідницького потенціалу, внаслідок чого з'являються нові факти та їхні

нове витлумачення. Удосконалення утрадиційнених класифікаційних схем аналізу різноманітних лінгвістичних понять зумовлює виникнення категорій, що раніше оминали увагою, і розгляд їх в аспекті функційної дослідницької парадигми. До сфери таких належать і функційно-семантичні категорії, які ще називають референційними, номінативними [5, с. 31] чи поняттєвими категоріями [1, с. 51]. На переконання І.Р. Вихованця, вони «виявляються не із синтаксичного боку (не з боку синтаксичної сполучуваності) й виражають передусім різні значення абстракції, значення, абстраговані від властивостей, зв'язків і відношень позамовної дійсності» [5, с. 31]. До реальних процесів мислиннево-мовленнєвої діяльності за визначення специфіки семантичних категорій апелює також О.В. Бондарко: «Основи семантичних категорій сягають позамовної дійсності, відображеної у свідомості та мисленні людей (це <•••> передбачає і явища «зворотного впливу» мови, її категорій і форм на мислення» [2, с. 31].

В україністиці маємо чимало новітніх студій інтеграційного спрямування, де проаналізовано різні функційно-семантичні категорійні величини, вирішені на основі мислиннево-мовленнєвих операцій та з огляду на пріоритетність тієї чи тієї семантики. Попри наявність низки спільних принципів дослідження, серед яких є чітка зорієнтованість на теоретико-методологічні засади опису функційно-семантичних полів в інтерпретації О.І. Бондарка та його послідовників, з одного боку, та принципів функційно-категорійної граматики, притаманних українській лінгвістичній школі на чолі з І.Р. Вихованцем – з іншого, науковці створюють свої моделі вивчення функційно-семантичних категорій. Зокрема, запропонована Т.П. Ткачуком класифікаційна схема дослідження допустовості вирізняється чіткою структуризацією вказаної мовної величини та інвентаризацією засобів її маркування. Цілковито переконливими й науково аргументованими видаються міркування лінгвіста про розмежування ядерних, приядерних, периферійних та крайніх периферійних компонентів, що моделюють описану категорію, і різних за статусом і значеннєвим відтінком їхніх маркерів [13]. Заслугує на увагу також праця І.М. Кучмана, присвячена функційно-семантичній категорії каузативності. Лінгвіст також вдається до диференціації різнорівневих засобів вираження причинових відношень на спеціалізовані, або ядерні, і неспеціалізовані, або периферійні. «Головними критеріями такого поділу, – пише науковець, – є експліцитність / імпліцитність; постійна / непостійна каузативна семантика, диференційованість / синкретизм каузативних значень; регулярність / нерегулярність, комунікативна пріоритетність / непріоритетність уживання в мові з каузативною функцією» [10, с. 5]. Функційно-семантичну категорію потенційності простудіювала О.О. Сікорська. На переконання дослідниці, ця категорійна величина за допомогою різнорівневих засобів, серед яких – і ті, що становлять т. зв. перехідні зони, реалізує динаміку переходу від ірреальності до реальності й спеціалізована на вираженні функцій можливості та необхідності [12].

У контексті досліджуваної проблеми слід визнати цікавим комплексний, побудований на функційно-семантичній основі опис категорії заперечення, запропонований М.П. Баган [1]. Нам імпонують міркування дослідниці, висловлені щодо застосовуваного в мовознавстві польового принципу студіювання: «Концепція ФСП (функційно-семантичного поля. – І. П.) дає змогу охопити на основі спільної функції заперечення різно-

рівневі мовні засоби і чітко встановити їхні функціональні відмінності. З іншого боку, такий підхід видається дещо штучним, бо передбачає чітку градацію виражальних засобів за ступенем важливості їхніх ознак, яку об'єктивно встановити важко: в різних комунікативних ситуаціях другорядні ознаки можуть ставати визначальними» [1, с. 53]. Солідаризуючись із поглядами М.П. Баган, дотримуємося думки про доцільність виділення функційно-семантичної категорії неозначеності як автономної лінгвістичної величини.

Далі докладніше зупинимося на особливості термінування неозначеності та сукупності її кваліфікаційних ознак. Використаний в аналізованому понятті атрибут *функційно-семантична*, на нашу думку, цілком виправданий. Загалом для розгляду будь-якої категорії, мовної одиниці тощо акцент на їхньому функційному потенціалі останнім часом став першорядним. Науковці вдаються до визначення специфіки граматичних функцій, опису їх у площині семантичності й асемантичності, первинності і вторинності та ін. Як справедливо зазначає І.Р. Вихованець, функційність пронизує всю мовленнєву діяльність [3, с. 13]. З огляду на це в аспекті функційності необхідно розглядати й категорію неозначеності, зокрема її формальні маркери, за кожним із яких закріплена певна роль у комунікативному процесі.

Необхідність комплексного опису мовних одиниць з указівкою на неозначеність, визначення їхніх диференційно-семантичних параметрів, рангово представлених різновекторних функційних зон (первинних і вторинних, пов'язаних із виявом перехідних явищ від власне-неозначеності до її неозначено-означеного вираження), різноманітних категорійних ситуацій, що виявляють стосунок до вказаного лінгвістичного явища, та їхньої реалізації в різних мовленнєвих ситуаціях стає підґрунтям для виділення й трактування неозначеності як функційно-семантичної категорії. Цілковито слушними в цьому аспекті вважаємо міркування О.В. Бондарка: «Семантичні категорії граматики виділяють на основі їхнього регулярного вияву (в тому чи тому варіанті) в змісті висловлень, у значеннях мовних одиниць і їхніх різноманітних сполук» [2, с. 30]. Солідаризуємось також із висловленою із цього приводу думкою Т.П. Ткачука: «Підставою для виділення будь-якої ФСК (функційно-семантичної категорії – І. П.) є її регулярна реалізація на різних рівнях мови. Функціонально-семантичні об'єднання граматичних та пов'язаних із ними лексичних елементів, які утворюють міжрівневі та різнорівневі ФСК, складаються з взаємопроникної системи функцій та засобів, що є основними поняттями функціональної граматики» [13, с. 4]. Призначення функційно-семантичної категорії неозначеності полягає в інтеграції різнорівневих мовних засобів, здатних реалізувати спільну функцію, маркуючи чітко не визначені, точно не окреслені реалії об'єктивної дійсності, їхню кількість, темпоральні, локативні чи інші вияви. Такий принцип студіювання вказаної категорійної величини вписується в загальноприйняті засадничі принципи пріоритетної нині функційно-категорійної концепції.

Водночас продуктивним вважаємо застосування до опису неозначеності інших кваліфікаційних принципів. У сучасній лінгвістиці заслугоує поцінування диференціація категорій на комунікативно й формально спрямовані та когнітивно орієнтовані [5, с. 31; 7, с. 51–52]. Керуючись сукупністю диференційних ознак, що лежать в основі такого структурування, вважаємо, що функційно-семантична категорія неозначено-

сті належить до когнітивно орієнтованих, оскільки її виділення є наслідком мисленнєвих операцій.

У мовознавстві за опису кваліфікаційних ознак категорійних одиниць обов'язковим є акцент на їхніх структурних ознаках та особливостях відношень між цими складниками (грамемами, граматичними значеннями). Науковці вбачають пріоритетність у наявності опозиційних відношень та неопозитивних відмінностей, які існують між грамемами. Зокрема, І.Р. Вихованець розмежує еквіполентну опозицію, «тобто опозицію, члени якої є рівноправними. Саме в таких відношеннях перебувають грамеми однини і множини категорії числа іменників» [7, с. 50], і привативну опозицію, коли структурні компоненти категорії «семантично перетинаються: один із них, виражаючи своє значення, передає також значення, що його виражає інший член» [7, с. 50]. Близькі міркування щодо природи привативної опозиції висловлює також Н.М. Костусяк. Аналізуючи неопозитивні відмінності, дослідниця вбачає їхню сутність у тому, що компоненти (граматичні значення) певної категорії відмінні один від одного наявністю і співвідносних, і неспіввідносних ознак [9, с. 62]. На переконання О.В. Бондарка, «виділення неопозитивних відмінностей як особливого різновиду категорійних структур дає змогу оперувати протиставленням опозиції та неопозитивної відмінності, виявляючи елементи диференціації та інтеграції» [11, с. 16]. За спостереженнями лінгвіста, аналіз неопозитивних відмінностей передбачає з'яву в розглядуваних структурах елементів вибіркової [11, с. 17]. Тобто за деяких контекстуальних умов, «у межах відповідного семантичного простору мова «обирає» якісь значення, які сукупно в певних випадках не заповнюють собою цей простір без залишку й перебувають у різних площинах» [11, с. 17]. Запропоновані науковцями ідеї цілком прийнятні для того, аби застосувати їх для опису функційно-семантичної категорії неозначеності. У такому разі доречно говорити про неопозитивні відмінності в межах категорійних значень, об'єднаних спільною ідеєю неозначеності, які, крім того, перебувають у відношенні альтернативі, оскільки є цілком рівноправними й не пов'язані ознаками похідності між собою.

З огляду на можливість чи неможливість категорій бути представленими кореляціями форм того самого слова чи формами різних слів їх прийнято поділяти на послідовно корелятивні, непослідовно корелятивні та некорелятивні [5, с. 30; 7, с. 50; 9, с. 32]. Такий кваліфікаційний принцип зумовлює трактування функційно-семантичної категорії неозначеності як некорелятивної.

Дослідження аналізованої категорійної величини в аспекті значеннєво-формальної спеціалізації дає змогу визнати домінуючими не формальні показники, а семантичні параметри у визначенні її категорійного змісту.

Висновки. Отже, проаналізовані теорії, хоч і відрізняються аспектами студювання, обсягом інтерпретації функційно-семантичних категорій, ґрунтуються на їхньому комплексному дослідженні й не суперечать одна одній. З поміж проаналізованих концепцій продуктивнішими видаються ті, де функційно-семантичні категорії потрактовано як самостійні величини, доказом чого є наявність сукупності ознак,

що лежать в основі їхнього виділення. Охарактеризований спектр концептуальних засад дослідження різних мовних категорій становить підґрунтя кваліфікації неозначеності. Неозначеність – самостійна, некорелятивна, когнітивно орієнтована функційно-семантична категорія, значеннєво-формальна спеціалізація якої пов'язана з узагальненою семантикою невизначеного, неконкретизованого, неточного вияву кого- або чого-небудь, кількісних, темпоральних, локативних та інших ознак; структурована грамемами, що перебувають у відношенні неопозитивних відмінностей й альтернативі, та реалізована спеціалізованими (центральними) та неспеціалізованими (вторинними, периферійними) морфологічними одиницями.

Література:

1. Баган М.П. Категорія заперечення в українській мові: функційно-семантичні та етнолінгвістичні вияви: [монографія]. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 376 с.
2. Бондарко А.В. Введение. Основания функциональной грамматики // Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис / отв. ред. А.В. Бондарко. Ленинград: Наука, 1987. С. 5–39.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови: [монографія]. Київ: Наук. думка, 1992. 222 с.
4. Вихованець І.Р. Принципи категорійної граматики української мови // III Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство (26–29 серпня 1996 р.). Харків, 1996. С. 177–181.
5. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики української мови / за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця. Київ: Університетське вид-во «Пульсари», 2004. 400 с.
6. Всеволодова М.В. Функціонально-семантические поля и функционально-семантические категории (к вопросу о структуре содержательного пространства языка) // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. Донецьк: ДонНУ, 2007. Вип. 15. С. 34–43.
7. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, С.О. Соколова; за ред. І.Р. Вихованця. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
8. Домрачева І.Р. Квалітативно-квантитативний аналіз функціонально-семантичного поля кількості // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. Донецьк: ДонНУ, 2007. Вип. 15. С. 106–113.
9. Костусяк Н.М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови: [монографія]. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 452 с.
10. Кучман І.М. Функціонально-семантична категорія каузативності в сучасній українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2011. 16 с.
11. Проблемы функциональной грамматики: Принципы естественной классификации / отв. ред. А.В. Бондарко, В.В. Казаковская. Москва: Языки славянской культуры, 2013. 512 с.
12. Сікорська О.О. Функціонально-семантична категорія потенційності в українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Одеса, 2017. 20 с.
13. Ткачук Т.П. Функціонально-семантична категорія допустовості в сучасній українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2009. 19 с.

Поляк И. П. Категория неопределенности в системе функционально-семантических категориальных единиц

Аннотация. В статье рассматриваются функционально-семантические категории в интерпретации современных языковедов. К системе функционально-семантических категорий украинского языка зачислена категория неопределенности, смысловая и формальная специализация которой связана с обобщенной семантикой неопределенного, неконкретизированного, неточного проявления кого- или чего-либо, количественных, темпоральных, локативных и др. признаков. В украинском языке эту категорию представляют специализированные (центральные) и неспециализированные (вторичные, периферийные) морфологические единицы.

Ключевые слова: грамматика, функционально-семантическое поле, функционально-семантическая категория, категория неопределенности.

Poliak I. The category of insignificance in the functionally-semantic categorial units system

Summary. The functional-semantic categories in the interpretation of modern linguists are reviewed in the article. The system of functional semantic categories of the Ukrainian language includes the category of insignificance. Its semantic-formal specialization is connected with the generalized semantics of the uncertain, unspecified and incorrect manifestation of someone or something, and with quantitative, temporal, locative and other features. This category of the Ukrainian language is implemented by specialized (central) and non-specialized (secondary) morphological units.

Key words: grammar, functional semantic field, functional-semantic category, category of insignificance.